

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

E.E.BERTELS TADQIQOTLARIDA ALISHER NAVOIY IJODINING TALQINI

Turobov Bekpulat Nusratullayevich
*Samarqand davlat chet tillar instituti,
Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalar
kafedrası dotsenti, PhD*

Annotatsiya: Mazkur tezisda E.E.Bertels tadqiqotlarida Alisher Navoiy ijodining talqini haqida fikr yuritilgan. Navoiy asarlarini o'rganish shundan dalolat beradiki, adabiyot bilan qiziqishning kuchliligi temuriylar davrining o'ziga xos xususiyati edi. Shuni ham ta'kidlash joizki, XIV-XV-asrlarda ikki, ya'ni o'zbek va forsiy tillarda ajoyib asarlar yaratgan o'zbek shoirlari fors-tojik mumtoz adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Kalit so'zlar: O'zbek va forsiy tillar, o'zbek mumtoz madaniyati, temuriylar, Majnun, Farhod va Iskandar.

Alisher Navoiy o'zbek mumtoz madaniyati va adabiyotining eng porloq namoyondasi bo'lganligi uchun sharqshunos olim E.E.Bertels uning ijodiga jiddiy e'tibor berdi. Olimning fikricha, Navoiy ijodining shakllanishi shart-sharoitlari to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun, shu davr turkiy poeziyaning holati to'g'risida bir qancha so'z aytish joiz. XIV-asrdan boshlab turkiy adabiyot kuchaya boshladi. Bu xususan xorazmlik shoirlarning fors adabiy texnikasini o'z ona tillarida foydalanishga intilishlari bilan bog'liqdir. Bu tendensiya xususan temuriylarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan yanada kuchaydi. Temuriylar turkiy tilida yozgan shoirlarni nafaqat rag'batlantirdilar balki, o'zlari ham bu sohada barakali faoliyat ko'rsatdilar.

Tojik va fors poeziyasining rivojlanishini Alisher Navoiy, Lutfiy, Yusuf Amiriylar ijodini o'rganmasdan tasavvur qilish mumkin emas. XV-asr fors mumtoz poeziyasining yirik bilimdoni Davlatshoh Samarqandiy o'z zamondoshi Alisher Navoiyning eski o'zbek va fors tilida yozilgan she'rlarini maqtaydi va uni o'rta asrning yirik shoiri Anvariylar bilan taqqoslaydi.

Sharqshunos olim E.E.Bertels Alisher Navoiy ijodiga bag'ishlangan "Navoiy" nomli monografiyasida XV-asrda Markaziy Osiyodagi adabiy hayot manzarasini chizadi. Bu asarda Navoiyning hayoti va ijodi haqida birinchi bo'lib o'z davriga nisbatan haqiqiy ilmiy asar yozgan Mixail Nikitskiyning "Amir Nizomiddin Alisherning davlatda va adabiyotda tutgan o'rni" ("Эмир-Низам-ад-дин Али-Шер в государственном и литературном его значении") nomli magistrlik dissertatsiyasining yutuqlari, xato va kamchiliklari, buning sabablari haqida qimmatli fikrlarni bildirgan.³⁹ Rus

³⁹Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. Тошкент-1959. Б. 7.

sharqshunosligida ilk bor M.Nikitskiy Alisher Navoiyning ijodini o'rganishga jiddiy e'tibor berib, uni imkon qadar tahlil qilishga harakat qilgan. Bu maqola ayrim kamchiliklardan xoli emas, ammo u birinchidan, keyingi ishlarga asosiy manba bo'lib xizmat qilganligi, ikkinchidan, rus navoiyshunosligini boshlab bergani bilan alohida ahamiyatga egadir.⁴⁰

Olimning ilmiy tadqiqotlarida o'ziga xoslik shundan iboratki, ular har qanday talantli, original shoirning shakllanishida moddiy va ma'naviy manbalar muhim rol o'ynashini ta'kidlab o'tadi. Bundan tashqari, E.E.Bertels Alisher Navoiy va Xusayn Boyqaro hayoti va faoliyati bilan bog'liq turli afsona va rivoyatlarga asoslanib, ular tarjimai holining noaniq lahzalariga oydinlik kiritdi. Shu bilan birga o'z asarlarida Alisher Navoiy ijodining keyinchalik boshqa Sharq adabiyotlariga ta'sirini ham yorqin tasvirlab berdi.

E.E.Bertelsning yana bir yirik ilmiy tadqiqoti Navoiyning ijodiga bag'ishlangan "Navoiy va Jomiy" asaridir. Shuni ta'kidlash joizki, olim bu asarida o'z oldiga Navoiyning nazmiy va nasriy ijodini tadqiq qilish vazifasini qo'ymagan. Uning asosiy maqsadi Navoiy hayoti va ijodining muhim tomonlarini yoritishdan iborat bo'lgan. Shu bilan birga bu asarda Navoiy she'rlari, "Xamsa" ga kirgan dostonlari tahlil qilinib, ularning mazmun-mohiyati ochib berilgan. E.E.Bertels nazarida Navoiyning "Xamsa" asaridagi bosh qahramonlar yuksak axloqiy mezonlarga monand fozil va odil shaxslardir. Masalan, Majnun, Farhod va Iskandar o'zlarida butun ezgu fazilatlarni jamlagan va farovon jamiyat qurishni maqsad qilib qo'ygan komil insonlardir.

Tasavvufshunos olim N.Komilov E.E.Bertelsning tadqiqotlariga munosib baho beradi va u birinchilardan bo'lib Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan monografiya yozib, Moskvada chop ettirdi, deb ta'kidlaydi. Uning Hirot adabiy muhiti, Jomiy va Navoiy do'stligi, Navoiy asarlarining mazmunini ob'ektiv yoritganini, shular bilan birga "Navoiy va Attor" nomli asarida "Matiq ut-tayr" va "Lison ur-tayr" asarlarini batafsil ilmiy tahlil qilib, Navoiy asarlarining originalligini isbotlaganligini e'tirof etadi.⁴¹

Sharqshunos olim E.E.Bertels Navoiyning temuriylar davri turkiy adabiyoti namoyondalari bo'lgan Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Sulton Husayn larning ijodi to'g'risidagi fikrlarini tahlil qiladi. Mavjud materiallarga asoslanib, Xalil Sulton va Ulug'bek davrida saroy shoiri bo'lgan Sakkokiy haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Uning asli ismi noma'lum bo'lib, Sakkokiy adabiy taxallusidir. Bu shoir ijodining gullab yashnashi XV-asrning qirquinchi yillariga to'g'ri keladi. Sakkokiy g'azallar bilan birga qasidalar ham yozgan. U yozgan qasidasida hukmron doiralarni mutlaqlashtirmaydi, ularning orasida qon so'ruvchi bo'rilar borligini kinoya bilan e'tirof etadi. Navoiyning Sakkokiy

⁴⁰Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. Монография. Тошкент. 2018. Б.109

⁴¹Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Т.: Шарқ, 2011. Б. 202.

to'g'risidagi qisqagina ma'lumoti, uning "Majolis un-nafoyis" kitobida o'rin olgan. Bu asarda Alisher Navoiy o'z davrining yirik shoirlariga ta'rif berib, Sakkokiyning she'rlari Samarqandda yuksak baholanganligini qayd etadi. E.E.Bertelsning ko'rsatishicha, Navoiy Samarqandga qilgan safarining birida bu bahoning rostligini tekshirib ko'rmoqchi bo'ladi. Shuning uchun u Sakkokiy she'rlarini izlaydi, ammo uning so'zlariga qaraganda topganlarida ham hech qanday fazilatlarni ko'rmaydi.⁴²

Navoiyning fikricha, Sakkokiyning turk tilida yozgan qasidasi o'zining ijtimoiy qimmatini ma'lum daraja saqlab qolgan. Sakkokiy qasidalarida o'z homiysi Ulug'bekni vasf etgan. Shuningdek, qasidalar Xalil Sulton, naqshbandiya tariqatining yirik vakili Shayx Muhammad Porso va Ulug'bekning ulug' Amiri Arslon Xoja Tarxon ham vasf etilgan.⁴³

Sakkokiy g'azallaridagi obrazlarni sayqallashtirishda shu davrda keng tarqalgan fan terminlaridan foydalangan. Jumladan:

Firoqing bo'tasi ichra tanimni sizg'irur har dam.

Yuzimni oltun* etgali g'aningni kimyo qilma.

Misrada kimyo fani terminlari iste'foda etilgan. Yuqoridagi misrani E.E.Bertels quyidagicha izohlaydi: demak, hijron shoirning qonini eritadigan qozon bo'lsa, buning natijasida qo'msash esa "falsafa toshi"ga aylanadi. Haqiqatdan ham bu tosh ham oltin paydo qiladi va hijronda yurgan shoir yuzini oltin rangiga bo'yaydi.⁴⁴

XV-asrning turk shoirlari ichida ko'zga ko'rinarlisi Sulton Husayn edi. Sulton Husayn shu davrning asosiy adabiy tili bo'lgan - forsiyni mukammal bilgan va bimalol yoza olgan. Juda mazmunli kitob "Majlis al-ushshoq" uning nomi bilan bog'liqdir. Bu olimlar, shoirlar tarjimai holi to'g'risidagi asar bo'lib, unda ko'pincha ishq tarixi izohlanadi. Alisher Navoiy Sulton Husaynni turk tillari sohasida katta nufuzga ega bo'lgan kishi sifatida ko'rsatadi. Sulton Husaynning devoni eski o'zbek tilida yozilgan, uning asosiy qismini davrning asosiy janri-g'azal tashkil etadi. Sulton Husayn o'z ona tilining chuqur bilimdoni bo'lishi bilan birga eski o'zbek tilining rivojlanishiga ko'mak bergan.⁴⁵

Sulton Husayn Boyqaro 1469-yilning aprel oyida Hirotida taxtga o'tirdi, degan ovozalar Samarqandga tarqaldi. 1469-yilning 14-aprelida Sulton Husayn saroyida bayram bo'lib, katta qabul marosimi o'tkazildi. Bayram marosimida Navoiy Sultonga "Hiloliya" qasidasini taqdim etdi. Chunki bu qasidaning

⁴²Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Том. 4. Издательство "Наука". Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. М. 1965. С. 49.

⁴³Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половины XV века. —М.: 1963 стр. 55-61.

⁴⁴Бертельс Е.Э. Навоий. Монография./ Таржимон И.К.Мирзаев.ф.ф.д., проф. —Т.: Tafakkur qanoti, 2015.Б. 69.

⁴⁵Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Том. 4. Издательство "Наука". Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. М. 1965. Б. 59-60.

hamma baytlarining oxirgi so'zi hilol edi. Shoir Husayn Bayqaroning taxtga chiqishini yangi oy hilolga qiyosladi.⁴⁶ Qasida e'tiborga sazovor bo'lib, Alisher muhrdor lavozimiga tayinlandi.

Davlat ishlari Navoiyning ko'p vaqtini olgan bo'lsa-da, ammo hech qachon adabiyotdan o'zini ayro sezmad. Navoiy dastlabki vaqtlarda lirika janrida she'rlar yozishni boshlaganligi aniq, ammo hozirgacha uning lirikasi juda oz o'rganilgan, deb e'tirof etadi E.E.Bertels. Navoiy oxirgi vaqtlarda juda ko'p she'rlar yozgan. Bu she'rlarini u dastlabki ikkita devoniga kiritgan ("Badoe'ul ul-bidoya", "Navodirun-nihoya") va barcha lirikasini yangi nom bilan ataluvchi to'rtta devonga bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Том. 4. Издательство "Наука". Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. М. 1965. С. 49.
2. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография./ Таржимон И.К.Мирзаев.ф.ф.д., проф. –Т.: Tafakkur qanoti, 2015.Б. 69.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Том. 4. Издательство "Наука". Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор Э.Р.Рустамов. М. 1965. Б. 59-60.
4. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половины XV века. –М.: 1963 стр. 55-61.
5. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Т.: Шарк, 2011. Б. 202.
6. Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари. Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти. Тошкент-1959. Б. 7.
7. Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти. Монография. Тошкент. 2018. Б.109
- Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти (Алишер Навоий даври). Тошкент. "Akademnashr". Тошкент. 2013. Б. 25.

⁴⁶Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти (Алишер Навоий даври). Тошкент. "Akademnashr". Тошкент. 2013. Б. 25.

